

ПРАГМАТИКА МОВЧАННЯ У ЩОДЕННИКУ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті досліджується феномен мовчання як комунікативної стратегії у щоденнику Шевченка. Виявляється багатоаспектний характер мовчання, визначається специфіка його лінгвістичного вияву. Найбільш виразні види мовчання у тексті поета – "соціальне" та "онтологічне". Також розглядаються явища, суголосні мовчання, – пауза, тиша і внутрішня мова, що можуть виступати як його різновиди. У "Журналі" мовчання часто пояснюється за допомогою внутрішнього мовлення, що цілком характерно для художнього тексту.

Ключові слова: мовчання; невербальна поведінка; автокомунікація; діалог.

Мовчання як унікальний та універсальний факт мовленнєвої культури фрагментарно досліджувався у різних науках, зокрема лінгвістиці, філософії, релігієзнавстві, літературознавстві, психології, культурології. Теоретичною основою для вивчення мовчання, таким чином, є парадигма зарубіжних і вітчизняних концепцій, вироблених в руслі як класичного мовознавства, так і функціональної прагматики, теорії мовних актів і філософської герменевтики. У літературознавстві за діалогічного підходу до вивчення тексту стає можливим здійснити дослідження феномену мовчання як комунікативно значимої одиниці, котра репрезентує процес спілкування у всій багатомірності буття. Мета роботи: виявити специфіку мовчання як компонента мовленнєвої комунікації у тексті Шевченка. Завдання – розглянути сутнісний зміст поняття, визначити його різновиди та функції у щоденнику поета.

Перш за все, потрібно ще раз підкреслити той факт, що свій "Журнал" Шевченко почав вести уже тоді, коли період заслання мав закінчитися і омріяна свобода була близькою (на відміну від щоденників В. Кюхельбекера або В. Короленка), а не усі 10 років. Чим це було зумовлено? Жанру щоденника властиві гранична відвертість, сповідальність, однак страждання, нестерпні умови життя, його одноманітність – спонукають поета до мовчання. Як слушно зазначив Л. Вітгенштайн, "про те, про що не можна сказати, треба мовчати" [3, с. 85]. Це абстрактне міркування підтверджується й конкретним записом Шевченка: "Мне следовало бы начать свой журнал со времени посвящения моего в солдатский сан, сиречь с 1847 года. Теперь бы это была претолстая и прескучная тетрадь. Вспоминая эти прошедшие грустные десять лет, я сердечно радуюсь, что мне не пришла тогда благая мысль обзавестись записной тетрадью. Что бы я записал в ней?" [9, с. 12]. Тому цілком

ймовірною виглядає гіпотеза С. Єфремова, яку в сучасному шевченкознавстві підтримав Л. Ушкалов [10, с. 8], про те, що "перший щоденник, написаний на засланні, поет спалив" [4, с. 261]. Обидва дослідники посилаються на власне свідчення поета у листі до В. Рєпніної від 25–29 лютого 1848 року: "Со дня прибытия моего в к[репость] О[рскую] я пишу дневник свой, сегодня развернул тетрадь и думал сообщить вам хоть одну страницу, – и что же! так однообразно-грустно, что я сам испугался – и сжег мой дневник на догорающей свече. Я дурно сделал, мне после жаль было моего дневника, как матери своего дитяти, хотя и уroda" [8, с. 42]. Ідея того, що про важливе краще мовчати, буде не раз виникати на сторінках щоденника. Наприклад, у захопленому записі про своє ставлення до К. Піунової: "В заключение спектаклей дана была драма "Парижские нищие". Роль Антуанетты исполнила она, и исполнила лучше, нежели в первый раз, но я не аплодировал. А почему, и сам не знаю. Мне казалось, она выше всяких аплодисментов. Но я этого никому не сказал" [9, с. 147–148] (тут і далі курсив мій. – Є. Л.-Г.).

Вдячне мовчання-про-голове панує під час першої зустрічі поета із своїми благодійниками графом і графинєю Толстими (запис від 28 березня 1858 року): "Сердечнее и радостнее не встречал меня никто и я никого, как встретились мы с моей святой заступницей и с графом Федором Петровичем. Эта встреча была задушевнее всякой родственной встречи. Многое хотелось мне пересказать ей, и я ничего не сказал" [9, с. 167]. Своєрідність цього типу мовчання (або замовчування) полягає у тому, що воно залучається до загального контексту ситуації, "забезпечуючи тим самим її комунікативну "щільність": адже дуже часто за простими етикетними фразами слідує певні "лакуни", про наявність яких співбесідники однаково обізнані, і роз'яснення цих "лакун" не входить у прагматичний малюнок даної комунікативної ситуації" [5, с. 27].

У "Журналі" поета, який він вів майже рік, нотатки відсутні лише за 43 дні, це "мовчання" у буквальному сенсі слова, задокументоване "'пробілом", пропуском тексту (blanc у термінології Ж. Дерріди)" [2, с. 77]; "та й то мало не всюди поет зазначає причину тому, подаючи запис проминулого в найближчий день або даючи слово іншим людям, як це було в Астрахані" [4, с. 257]. Основні причини пропущених записів: ще у Новопетровському укріпленні – солдатська повинність; потім – переїзди (до Астрахані, Нижнього Новгорода, Москви), подорожні незручності; зустрічі, спілкування з друзями, знайомими, їх дописи; перерви на творчість (зокрема, написання поеми "Неофіти"); інші особисті причини. Як слушно зазначає С. Єфремов, якщо "з проминувших днів виключимо ті, де записи зроблено чужою рукою, то число їх ще зменшиться" [4, с. 257].

У щоденнику є інший тип мовчання, як засобу невербальної комунікації, вияву внутрішнього мовлення, як-от у сцені спілкування із

земляком, рідною душею для поета, Андрієм Обеременком: "пробило 4 часа, нема нашего пана Фиялковского. Андрий молча посмотрел на меня и принялся снова за свою люльку-буруньку. Пробило и пять часов, а пана Фиялковского не видать. Андрий снова посмотрел на меня" [9, с. 71], або: "Мне не приходилось разочаровывать старика в его богоугодном подвиге и тем более являть перед ним свои лицедейские качества. Я от души молча поблагодарил его и, недолго поворочавшись, заснул" [9, с. 73].

Важливо, що у щоденнику мовчання іноді передається через пряме називання думок Шевченком, коли за відсутністю співбесідника поет звертається сам до себе (запис від 30 червня 1857): "Едва успел я сделать несколько шагов, как он догнал меня и без торгу вручил мне давно желанную посуду. А денщик, получивши полтину серебра, отправился прямо в кабак и через минуту вышел из него со штофом в руке и направился прямо к офицерским квартирам. "Туда и дорога", – подумал я" [9, с. 32]. Або у пізніших записах 8 та 12 серпня того ж року: "Против губернаторского сквера прочитал я на бледно-голубой вывеске: "Публичная библиотека для чтения". "Браво, – подумал я, – в Астрахани публичная библиотека. Стало быть, и чтецы имеются"" [9, с. 82].

Мовчання як явище негативне Шевченко називає "безмолвием", "немотою" (запис від 19 липня 1857), "бессловесностью" (19 червня, 5 вересня 1857), останнє слово він вживає, характеризуючи солдатське середовище, його поведінку: "Сегодня рота придет в Гурьев [...]. Держись, наша официя. Гроза, гроза ужасная близится. Баталионный командир, подобно тучегонителю Крониону, грядет на тебя во облаце мрачне, в том числе и на нас бессловесных" [9, с. 21]. Мовчання у цьому разі – ознака політичного, зовнішнього пресингу; поневолення; рабство; покірність; повернення особистості до тваринного стану безсловесності, коли у неї забрано святе право – говорити, висловлювати власну думку: "Вчера ушел пароход в Гурьев и привезет оттуда вторую роту и самого баталионного командира. А по случаю прибытия сюда этой важной особы остающаяся здесь рота, к которой принадлежу и я, готовится к смотру. [...] Неужели и это еще не в последний раз меня выведут на площадь, как бессловесное животное напоказ? Позор и унижение! Трудно, тяжело, невозможно заглушить в себе всякое человеческое достоинство, стать навтыжку, слушать команды и двигаться, как бездушная машина" [9, с. 19]. Однак, навіть у цьому разі людина здатна чинити спротив: якщо неможливо вільно говорити, можна вільно мовчати. Саме мовчання, як поведінкова стратегія, була обрана Шевченком у роки солдатської служби, коли він "должен был похоронить в самом себе всякое человеческое чувство, сделаться бездушным автоматом и слушать молча, не краснея и не бледнея, слушать нравственное назидание от грабителя и кровопийцы" [9, с. 22].

Мовчання у "Журналі" Шевченка варто відрізняти від тиші – стану у природі, що характеризується відсутністю звуків: "Успокоив себя святою молитвою, я побрел тихонько на огород, нарушив глубокую тишину очаровательной ночи песнею" [9, с. 72]. Лаконічно відмінність між тишею і мовчанням визначив М. Бахтін: "У тиші ніщо не звучить [...], у мовчанні ніхто не говорить [...]". Мовчання можливе лише у людському світі" [1, с. 338]. Поет іноді дуже тонко проводить аналогію між тишею у природі й вимушеною "тишею", тобто відсутністю позитивних зрушень і давно очікуваних добрих новин у власному житті: "20-е июля – день, в который я предполагал проститься с моею тюрьмою, так написал и Лазаревскому и Кухаренку, а ветер, олицетворенная судьба, распорядилась иначе. Что делать, посидим еще за морем да подождем погоды. В продолжение Ильина дня и ночи ветер не шелохнулся. Мертвая тишина" [9, с. 64].

С. Єфремов назвав щоденник Шевченка "одвертою сповіддю" [4, с. 263] (за тональністю ближчою не до каяття, а до відвертої розмови). Саме часткова сповідальність як момент побудови цілого, як літературний засіб, підкреслена інтонація розкриття внутрішнього світу у Слові, що дає можливість розділити власне буття з Іншим, робить щоденник поета особливим і неповторним зразком жанру: "[...] автор свої особисті переживання, інтимні враження, свідчення про факти й події з поточного життя вміє подавати в аспекті загального, не обмежуючи себе на приватних справах та вузько інтимних подробицях" [4, с. 256]. У сповідальних текстах завжди більшою або меншою мірою присутнє мовчання як невід'ємна складова, ознака духовного вивищення людини, її глибоких роздумів, самопізнання. "Журнал" можна розглядати як зразок своєрідної літературної сповіді, сповненої внутрішнього драматизму, однак у ній відсутнє покаяння, а особистість автора "ущільнюється до завершеності героя естетичної діяльності" [6]. У природній тиші, коли Шевченко знаходиться наодинці з собою, мовчання перетворюється на спосіб автокомунікації, самозаглиблення, діалогу із власною душею, як це бачимо у його зображеннях своїх коротких усамітнень під вербою, своєрідних "intermezzo" від солдатських буднів: "С некоторого времени, с тех пор как мне позволено уединяться, я чрезвычайно полюбил уединение. Милое уединение! Ничего не может быть в жизни слаще, очаровательнее уединения [...] человек невольно погружается сам в себя и видит Бога на земле [...] после десятилетней казарменной жизни уединение мне кажется настоящим раем" [9, с. 17]. Зрозуміло, що поет хоче забути пережите, позбутися тяжких спогадів; у цьому разі для нього говорити (писати) – це згадувати, а мовчання означає забуття. Проте найголовніше – і це Шевченко підкреслює – прощення: "Мимо, пройдем мимо, минувшее мое, моя коварная память! Не возмутим сердца любящего друга недостойным воспоминанием, забудем и простим темных мучи-

телей наших, как простил Милосердый Человеколюбец своих жестоких распинателей. Обратимся к светлому и тихому" [9, с. 12]. Схожі думки у записі про зустріч із сином поміщика П. Енгельгардта: "Забвение прошедшему. Мир и любовь настоящему" [9, с. 173]. Тим самим митець знаходить найкращий психотерапевтичний засіб подолання травм і образ, що його П. Рікер визначає як "горизонт умиротвореної пам'яті, навіть щасливого забуття" [7, с. 573].

У пізніших записах поет наголошує на своєму небажанні говорити, коли мовлення як процес не передає нічого цікавого, важливого ("Получил письмо от Костомарова с выговором за молчание. Я действительно виноват перед ним на сей раз. Но что писать? О чем писать? Что я здесь скучаю и ничего не делаю? И не могу, наконец, ничего делать. Лучше молчать, нежели переливать из пустого в порожнее" [9, с. 145]; відсутність нотатків 20–25 листопада: "Я хотел было совсем оставить свой монотонный журнал, но сегодня совершилось со мною то, чего прежде никогда не совершалось" [9, с. 129]).

Відтак, у щоденнику Т. Шевченка мовчання розкривається як явище багатоаспектне, що змінює свою семантику залежно від контексту. У "Журналі" можна виокремити такі різновиди мовчання: буквальне мовчання ("пауза", коли текст не писався); природна тиша; мовчання як невербальна комунікація із близькою людиною; онтологічне мовчання як модус внутрішнього сакрального світу людини; соціальне – безмовність, безсловесність поневолених людей, що не чинять опір системі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бахтин М. Из записей 1970–71 годов / М. Бахтин // Бахтин М. Эстетика словесного творчества. – М.: Искусство, 1979. – С. 338.
2. Богданов К. Очерки по антропологии молчания. Homo tacens / К. Богданов. – СПб: РХГИ, 1997. – 350 с.
3. Вітгенштайн Л. Tractatus logico-philosophicus. Філософські дослідження / пер. з нім. Е. Попович / Л. Вітгенштайн. – К.: Основи, 1995. – 311 с.
4. Єфремов С. Літературно-критичні статті / С. Єфремов. – К.: Дніпро, 1993. – 351 с.
5. Корнилова Н. Онтология молчания: На примере ранней прозы Леонида Андреева: диссертация ...канд. филол. наук: 10.02.19 / Н. Корнилова. – Ярославль, 2002. – 164 с.
6. Михайлова М. Молчание и слово (тайнство покаяния и литературная исповедь). Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Relig/Article/Mihail_MolSlov.php
7. Рікєр П. Память, история, забвение / П. Рікєр. – М.: Издательство гуманитарной литературы, 2004. – 728 с.
8. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / Т. Шевченко. – К., 2003. – Т. 6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 632 с.
9. Шевченко Т. Повне зібрання творів: у 12 т. / Т. Шевченко. – К., 2003. / Т. Шевченко. – Т. 5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. "Букварь южнорусский". Записи народної творчості. – 496 с.
10. Щоденник / Тарас Шевченко; упорядн., автор передмови та приміток проф. Л. Ушкалов. – Харків: Видавець Савчук О. О., 2014. – 448 с.

Стаття надійшла до редколегії 29.03.17

Лебедь-Гребенюк Е.

ПРАГМАТИКА МОЛЧАНИЯ В ДНЕВНИКЕ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

В статье исследуется феномен молчания как коммуникативной стратегии в дневнике Шевченко. Раскрывается многоаспектный характер молчания, определяется специфика его лингвистического проявления. Наиболее выразительные виды молчания в тексте поэта – "социальное" и "онтологическое". Также рассматриваются явления, созвучные молчанию, – пауза, тишина и внутренняя речь, которые могут выступать в качестве его разновидности. В "Журнале" молчание часто объясняется с помощью внутренней речи, что вполне характерно для художественного текста.

Ключевые слова: молчание; невербальное поведение; аутокоммуникация; диалог.

Lebid-Grebeniuk Y.

PRAGMATICS OF SILENCE IN DIARY OF TARAS SHEVCHENKO

In the article is investigated the phenomenon of silence in the diary of Shevchenko. Also multidimensional character of silence opens up, the specific of silence is determined as the linguistic phenomenon. Special attention is paid to using silence (and silence's philosophical potential) in text: variants of literary pausing/silence can be found throughout Shevchenko's diary, they are expressed by several types of figures of silence. Its focus, and unifying principle, is the dynamic resourcefulness of the motif-the diversity of its uses and significations. The meaning of silence shifts according to its context in diary.

Key words: silence; nonverbal behavior; autocommunication; dialogue.